

ЗАПОРОЖЦІ-ЗАСЛАНЦІ НА ПРІСНОГОРЬКІВСЬКІЙ УКРІПЛЕНІЙ ЛІНІЇ В СИБІРУ 1770 РОКУ

Роль та місце запорозького козацтва в колонізації Сибіру впродовж XVI–XVIII ст. все ще залишаються не дослідженими повною мірою. Попри те, що більшість українських і російських дослідників визнають роль запорожців у підкоренні Сибіру на початковому етапі колонізації, за часів Єрмака, у подальші періоди Сибір розглядається ними майже виключно як регіон, де російські монархи нищили окремих представників та цілі групи непокірливих січовиків. Невизначеність джерельної бази, а відтак і слабкий рівень наукового студіювання в науці запорожців у господарське освоєння та військово-підкорення неосвоенних сибірських просторів мимовільно слугують плідним підґрунтям для різноманітних псевдонаукових спекуляцій. Особливо це стосується завершального етапу історичного існування Запорозької Січі. Часто-густо не тільки в художній а й у науково-популярній літературі можна зустрітися з детальним описом долі запорожців-засланців у Сибіру, які не тільки спромоглися втекти з-під пильного нагляду московської варти, але й, подолавши тисячі кілометрів тайги та холодні води Берингової протоки, заснувати міфічну “Аляккинську Січ”. Основними фігурантами подібних, майже майорівських, пригод при цьому, як правило, стають або учасники Коліївщини або січовики розгромленої Січі, у відповідні роки заслані на довічне каторгу до Сибіру. Зрозуміло, що покласти край подібним “апокрифам” можна лише об’єктивно висвітливши проблему неабиякого значення при цьому набуває елементарна архівна евристика.

У зібраннях Російського державного військово-історичного архіву, у фонді № 13 “*Казачье повятъе Военной коллегии*”, поміж інших документів справи № 13¹ нами було виявлено рапорт головного командира російського війська в Сибіру генерал-майора Івана Шпрінгера до Військової колегії. З нього ми дізнаємося про обставини оселення на Прісногор'ківській укріпленій лінії 140 запорозьких козаків, учасників Коліївщини, засланих після придушення повстання на довічне життя в Сибір. Відомості документа суттєво змінюють поширені з часів української радянської та зарубіжної історіографії XX ст. погляди на подальшу долю запорожців, засуджених російським урядом за участь у Коліївщині. Мабуть, чи не найповніше їх висловив свого часу Петро Мірчук, який вважав: “Всі учасники Коліївщини, захоплені москалями й заслані після катувань на Сибір, загинули там на каторжних роботах”². Як видно з документа, що публікується, таке твердження не є справедливим стосовно всіх запорожців-засланців. Частина з них судилося на цілком законних підставах влитися до складу сибірського козацтва (див. документ).

Найвірогідніше, що згадувані в документі 140 козаків походили з тих загонів, які під керівництвом запорозьких отаманів Журби, Майбороди, Зайця, Губита інших продов-

¹ Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф. 13. – Оп. 1. – Д. 131: О Волгском Запорожском и Малороссийском войсках. 1755–1770 гг. – Л. 1–925.

² Мірчук П. Коліївщина. Гайдамацьке повстання 1768 р. – Нью-Йорк, 1973. – С. 100.

жували брати участь у Коліївщині наприкінці 1768 – на початку 1769 рр., фактично вже після розбиття російським військомосновних сил отаманів Залізняка, Гонти, Неживогота Швачки. Достеменно відомо, що репресії російського уряду щодо своїх підданців запорозьких козаків, які підтримали та значною мірою самі й ініціювали повстання надвірних козаків Правобережної України (коліїв), відзначалися найбільшою жорстокістю до кінця літа 1768 р. З осені цього ж року, коли стали цілком очевидним не тільки марність сподівань на припинення конфлікту з барськими конфедератами, а й неминучість війни з Османською імперією, російські можновладці змінюють свій погляд на гайдамаків та коліїв як на виключно деструктивний елемент, здатний лише привносити напруженість у стосунки із сусідами, й намагаються, хоча й запізно, спрямувати їхній військовий потенціал проти поляків і турків.

Змінюється й підхід у розгляді справ та мір покарання вже ув'язнених запорожців. Безапеляційність вироків літа 1768 р. – биття батогами, виривання ніздрів, довічне заслання на каторгу в Нерчинські заводи тощо – відходить у царину минулого та відтепер частогусто залишається дійсною лише на папері. На практиці ж місцеве військовоначальство приписує запорозьких засланих у Сибір до гарнізонів фортець укріплених ліній не тільки без будь-якого утиску в правах, а й з матеріальною допомогою на обзаведення військовою амуніцією та господарством (див. документ).

Історія Прісногорьківської укріпленої лінії, у фортецях якої було поселено згадуваних козаків, варта того, щоб бодай побіжно ознайомити з нею читача. Це допоможе краще осягнути історичні реалії, в яких відтепер (тобто з осені 1770 р.) мали існувати запорожці.

Так звані “козацькі лінії” або “козацькі кордони” Південно-Західного Сибіру виникають у другій половині XVII ст., коли московський уряд засновує низку укріплень (острогів) по ріках Ісеть і Тобол. Активне просування російських володінь на південь за часів царювання Петра I вимагало влаштування нових укріплених ліній, які, в міру колонізації, змінювали одна одну. Так, у 1716 р. було засновано Омську фортецю, яка стала центральним укріпленням закладеної впродовж 1716–1720 рр. більш ніж тисячі кілометрової Іртиської лінії, що простягнулася правим берегом ріки Іртиш. Згодом на сході до Іртиської лінії додалися Коливанська (1759) та Кузнецька (1764) укріплені лінії (див. карту).

Прісногорьківську лінію, в поселеннях якої судилося жити засланим запорожцям та їхнім нащадкам, було закладено на захід від Омської фортеці в 1752 р. Назву свою лінія отримала від низки прісних та солоних озер, уздовж яких вона простяглася Ішимським степом на 576 кілометрів. Лінію було побудовано впродовж 1752–1758 рр. силами козаків та служилих людей (однодворців) Іртиської лінії. Після остаточного облаштування в 1758 р. лінія являла собою 16 фортець з 16 редутами. Центральною фортецею була Петропавлівська (Св. Петра), від неї на схід до Омської фортеці розташовувалися ще 4 фортеці (Полуденна Леб'яжа, Миколаївська та Покровська з 9 редутами між ними), а на захід ішли 6 фортець (Скопинська, Станова, Прісновська, Кабанья, Прісногорьківська та Звіриноголовська з 10 редутами). Біля ріки Тобол Прісногорьківська лінія з'єднувалася з Оренбурзькою лінією, яку захищали козаки однойменного війська (див. карту).

Вже впродовж перших років існування Прісногорьківської лінії стало зрозуміло, що для її охорони недостатньо 3 тисяч козаків та однодворців, переведених з Іртиської лінії. Тому вже з 1758 р. на цю лінію терміном на 2 роки стали відряджати тисячні команди козаків Донського й Яїцького військ. Згодом до них додалися й команди башкирів та мешчерків. У 1761 р. частину відряджених на лінію донців та яїків, які побажали залишитися в Сибіру, зарахували до складу Сибірського козацького лінійного війська. Охочі селилися на лінії й представники вищезгаданих тюркомовних народів Поволжя й Уралу, які зазвичай при цьому приймали православ'я. Однак недостатня кількість населення давалася взнаки

й у більш пізні часи. Як видно з опублікованого документа, саме з цим було пов'язано поселення засланих запорожців у фортецях Прісногорьківської лінії.

Сибірські козаки, на відміну від материнських козацьких громад – донської, яїцької та запорозької, не являли собою єдиної організованої спільноти, а були розпоршені невеликими командами по численних фортецях, острогах і редутах. При цьому вони підпорядковувалися місцевим воєводам і бургмістрам, хоча й знаходилися під началом виборних козацьких голів, десятників, п'ятдесятників і сотників. За таких особливостей сибірського козацтва контроль місцевої адміністрації за нечисленними запорозькими засланцями, до того ж і розподіленими по різних укріпленнях Прісногорьківської лінії, був справою нескладною³.

Поприте, що зачислення задуваних 140 запорожців до гарнізонів Прісногорьківської лінії було кращою альтернативою каторжним роботам на Нерчинських заводах, їхнє повсякденне життя в суворому сибірському степу мало нагадувало вільне козакування на благословенному Запорожжі. До обов'язків лінійних козаків входили охорона кордону (караули та роз'їзди), кур'єрська, поштова та конвойна повинності, фортифікаційні та будівельні роботи, заготівля лісу, вугілля, сіна, казенне землеробство, митна служба...

Сюди ж треба додати й постійну небезпеку з боку кочових сусідів. З 1760-х рр. для козаків Прісногорьківської укріпленої лінії такими стають казахи (киргиз-кайсаки) Середнього Жузу (орди), які від того часу зайняли територію кочування розбитих китайцями джунгар (ойротів). Уже в перші роки своєї присутності у міжр'єччі Іртиша та Тоболу казахи цієї орди настільки дошкулили поселенцям Прісногорьківської лінії, що виявилось необхідним вжити додаткових заходів безпеки. У 1765 р. вздовж усієї лінії у 15 кілометрах перед нею було влаштовано своєрідну "контрольно-слідову смугу" – бар'єр з повалених дерев. Другу таку смугу утворювали "рогатки", виставлені в проміжках між фортецями та редутами по всій лінії. Вздовж бар'єра стояли при "маяках" козачі пікети, сновигали туди-сюди козачі роз'їзди...⁴

Одним словом, обставини достатньою мірою нагадували запорозько-ногайське прикордоння. Досвідчені прикордонні ґвартові, якими були запорожці, безперечно могли сприяти розрядженню тривожної атмосфери на Прісногорьківській укріпленій лінії, чим і скористалося місцеве військове командування.

ДОКУМЕНТ

1770 р., жовтня 19. – Рапорт командуючого російськими військами у Сибіру генерал-поручика І. Шпрінгера до Військової колегії з повідомленням про розміщення засланих запорожців у фортецях Прісногорьківської укріпленої лінії

№ 17096

получено декабрю 5 дня 1770 году

Генерал поручика
И ковалера Шпрингера

Рапорт

Августа 10го числа сего 770 году гсдин генерал маиор сибирской губернатор и ковалер Чичерин присланным писмом меня уведомлял что в присылке в Таболск на поселение есть до ста человек запорожских казаков сосланных за то что они под предводительством их атаманов Железняка и Жвачки ворвались знатным корпусом в Полшутам

³ <http://kazak.nsk.ru/content/view/54> 19.12.2005;

www.zaimka.ru/kazaki/sibvoisko.shtml 19.12.2005.

⁴ <http://www.patriot.kurgan.ru/prepod/savkol/book/p13.htm> 19.12.2005.

причинили разорение обнадеживая при том что они весьма нужны на линии и требовал моего совету чтоб их определить на здешних линиях в казаки, на кое письмо таковым же от меня 14 числа того ж мсца соответствованному гсдину губернатору было что я в отправлении сюда тех запорожских казаков согласен и когда они в Омскую крепость отправятся то я их по усмотрению когда годны как о них гсдин губернатор уверяет в крепостных однако ж не в городовых казаки здесь определю на вечное житие. А 2го и 22го числ сентября оной гсдин губернатор в присланных ко мне сообщениях написал что ис тех запорожских казаков определено было им в военную службу в батальоны в салдаты одиннадцать, в казаки шездесят один да тоболского ведомства при Кундунском Каштаке на поселение пятдесят девять, а всего сто тридцать один человек, да сверх того еще таковых же запорожцов девять, а всего сто сорок человек, однако ж по требованию моему как они мною и им губернатором на линии полезными быть признаны всех по выключке служащих из службы поселенных с поселения по посланному от него гсдина сибирского губернатора в Сибирскую губернскую канцелярию предложению велено отправить сюда в Омскую крепость со удовольствием их в Таболске всем потребным как поселщика принадлежит, и притом просил он гсдин губернатор чтоб по прибытии их в Омскую крепость, куда они надобны по линии распределить и ево гсдина губернатора уведомить, а 4 числа сего // октября Сибирская губернская канцелярия присланною ко мне промеморию объявила что в силу упомянутых предложений одного гсдина губернатора отправлено ис Таболска сюда в Омскую крепость на поселение бывших в военной службе и в казаках тако же на поселении ссыльных запорожцов всего сто тридцать три человека за препровождением Луцкого драгунского полку ротного квартирмейстера Городничева с выдачею им казенного платья и обуви да на путевой их до Омской крепости проход считая их ходу сто верст в пять дней и того на тридцать дней каждому мужеску и женску полу в день по одной копейке а всем сорок пять рублей шездесят копейки з дачею ис тех поселщиков дватцати пяти человеком для домостроительства и хлебопашества по одной лошади, а пятидесят дву человеком по косе серпу, топору и по одной паре сошников, которому квартирмейстеру по данному указу велено будучи в пути тех запорожцов кормовыми денгами довольствовать каждого в день по одной копейке записывая в расход с распискою в данную шнуровую книгу кою для щет а равно и оных запоросцов по прибытии сюда представить ко мне, и требовала реченная Сибирская губернская канцелярия тою промеморию с приложением написанным запоросцам имянного списка чтоб от него квартирмейстера Городничева тех запоросцов из женами с казенным на них платьем и обувю и хлебопахотными инструментами приняв по данной оному Городничеву шнуровой книге счесть а запоросцов поселить по рассмотрению моему с таким удовольствием как и протчия поселщики снабдаемы бывают, сверх же того на тех запоросцов коим в Таболску лошадей не дано чтоб искупить на каждого из них по одной лошади ежели столкосьнется в здешних местах, а буде колкого числа и вовсе здесь не сыщется, в таком случае о покупке тех лошадей по способности предложить в Ышимскую управителскую канцелярию, о чем и во оную управителскую канцелярию от той Сибирской губернской канцелярии Указом предписано чтоб по требованию моему те лошади крепкия и к работе прочныя ценою каждая не свыше пяти рублей и не старее осми лет в тамошних // слободах искуплены и сюда доставлены были, а сего мсца 14 числа написанной ротной квартирмейстер Городничев прибыв сюда в Омскую крепость тех запоросцов при рапорте и имянном списке всего сто тридцать восемь человек ко мне представил кои по свидетелству моему оказались не на поселении, а в действительных казаках быть способны особливо в разсуждении малолюдства по здешним линиям военных, и для того посланным от меня в Омскую коменданскую канцелярию предложением велено оных запоросцов причислить в крепостных казаки и распределить по новой линии где болше опасности от

киргиз-кайсака настоять и жалованье денежное и хлебное производить против прочих казаков и тем кои в Таболску лошадей не получали оныя лошади в сходстве прописанной из Сибирской губернской канцелярии промемории и купя каждую не свыше пяти рублей и не старее осми лет им отдать, а денги на то употребить из поселщичей суммы, сверх же того как по новой Таболной Ишимской Тарской дистанциям больше от киргисцов шалости происходят нежели где инде по здешним линиям то учинено мною о казаках росписание, по коему оной же Омской коменданской канцелярии велено распределить по той новой линии, а имянно в крепостях Святого Петра как шестиугольной и Пресногоровской яко в обоих сих крепостях коменданты состоят по пятидесят, а в прочих крепостях по двадцать, в редуках по четырнадцати человек, одних рядовых казаков а старшинам их казачьим остатца постолкужи при тех же местах как они прежде состояли, о чем Государственной военной коллегии сим в покорности моею доношу.

Ч. 19го Октября
1770 году
Сибирской губернии
Иртышской линии
крепость Омская Иван Шпрингер
Слушано 7 декабря 1770
Приказано объявить по Экспедициям
РГВИА. – Ф. 13. – Оп. 1. – Д. 131. – Л. 46, 46об., 47.

Володимир Мільчев (Запоріжжя)

ДВІ НОТАТКИ ПРО ПАВЛА ГРАБОВСЬКОГО

1. Лист “одного з чільніших українських писателів” у журналі “Народ”

Вважається, що за життя Грабовського було надруковано (цілком чи в уривках) три його листи¹ – заходами І. Франка² та О. Маковея³. Насправді таких публікацій було більше. Зокрема, досі не було зауважено, що в статті Маковея про Грабовського цитовано також його лист до К. Паньківського від 4 квітня 1897 р. (без вказівки на адресата)⁴. Ще одна відповідна публікація, яка не потрапляла досі в поле зору дослідників епістолярію Грабовського, потребує докладнішого висвітлення, оскільки вона не містить безпосередньої вказівки на авторство листа.

Влітку 1894 р. журнал Українсько-руської радикальної партії “Народ” видрукував замітку М. Павлика “В справі наших непорозумін з українцями”, де було наведено

¹ Див.: *Грабовський П.* Збір. тв.: У 3 т. – К., 1960. – Т. 3. – С. 360. (Далі посилаюся на це видання в тексті, вказуючи том і сторінку) У справі авторства коментарів до листів Грабовського які підготували О. Кисельов та М. Сиваченко див.: *Сиваченко М. Є.* Текстологія поетичних творів П. А. Грабовського – К., 1988. – С. 3.

² Див.: *Журба П.* [Грабовський П.] Із дневника невольника // Житє і слово. – 1895. – Т. IV. – Кн. 6. – С. 313–323 (лист до І. Франка, травень 1895 р.; прим. І. Франка за підписом Ред. на с. 313); *Франко І.* Сумна відомість // Там само. – 1897. – Т. VI. – Кн. 1. – С. 80–81 (лист до Франка від 17 грудня 1896 р.).

³ *Маковей О.* Павло Грабовський (Де що про його жите і діяльність) // Літературно-науковий вісник. – 1899. – Т. VI. – Кн. 4. – С. 25 (фрагмент листа до Франка від 1 листопада 1894 р.).

⁴ Там само.